

EMOTIONALITEIT

Heleen Pott, *De liefde van Alcibiades. Over de rationaliteit van emoties*. Amsterdam, Boom & Antwerpen, Denis 1992, 207 blz., 770 Bfr. ISBN 90 5352 039 2

De laatste tien jaar toont de Angelsaksische wijsbegeerte een grondig herdenken van de relaties tussen emotie en rede; de meest recente uitdrukkingen daarvan zijn R. de Sousa *The rationality of emotions* (MIT Press, 1987), P. Greenspan *Emotions and reasons* (Routledge, 1988) en A. Oksenberg Rorty ed. *Explaining emotions* (University of California Press, 1980). Het boek van Heleen Pott geeft een uitstekende inleiding tot deze denkrichting. Ze presenteert ook de voorgeschiedenis van deze wending in Wittgenstein (hoofdstuk II en III), de psychologische achtergrond ervan (hoofdstuk V), een concrete analyse van liefde en verliefdheid (hoofdstuk VI). In het eerste hoofdstuk schetst ze de filosofische ontwikkeling die tot de scheiding van rede en emotie leidde, die dan in een nieuwe opvatting van rationaliteit overwonnen wordt (hoofdstuk VII).

De liefde van Alcibiades is te rijk opdat ik op alle interessante thema's zou kunnen ingaan. Ik beperk me ertoe enkele punten die me bijzonder belangrijk lijken, kritisch te bespreken. Dit vermindert geenszins mijn positieve waardering van het geleverde werk als geheel.

Innerlijkheid

In haar hoofdstuk II behandelt Pott vooral Wittgenstein en Ryle. Wittgenstein, naast vele anderen, wijst de theorie van William James, die emoties herleidt tot perceptie van interne lichaamstoestanden, af. Dit brengt Wittgenstein er toe op vele plaatsen in zijn werk, *iedere* innerlijkheid van emotie, als onbestaand te verwerpen: "Ik ben bang' is geen beschrijving van een innerlijke gewaarwording, maar *een vorm van gedrag*" (mijn cursivering) (blz. 53). "Als iemand echt bang is, is hij echt bang en zijn angst is niet angstig gedrag of een angstige klank in zijn stem. *Maar het is ook niet iets innerlijks*" (mijn cursivering). Deze citaten van Wittgenstein door Pott vermeld, spreken elkaar tegen. Toch, zegt ze, wil Wittgenstein "het zogenaamde 'innerlijk' zeker niet reduceren tot uitwendig gedrag"; "... er is zoiets mogelijk als een geheime liefde, en in die zin is er ook volgens Wittgenstein iets 'privé', iets 'subjectiefs' aan deze 'psychische' gevoelens en gewaarwordingen" (blz. 52). Ook dit lijkt tegenstrijdig.

Als men echter de werken van Wittgenstein grondig kent (wat Potts geval is) dan ziet men dat Wittgenstein bedoelt dat er wél privé-ervaringen voorkomen, maar dat die niet uitdrukbaar zijn in een zogenaamde privé-taal (dit is een taal die slechts een persoon in zijn gesprekken met zichzelf zou gebruiken). Terecht besluit de auteur (blz. 52) dat Wittgenstein een linguïstisch behaviorist is ("over het innerlijk kan men niet spreken") en geen metafysisch behaviorist ("het innerlijke *bestaat*").

Toch blijft Wittgensteins visie ongrijpbaar. ("Wittgensteins overzicht van de emotiefamilie als zodanig blijft rommelig" blz. 58). Hij zegt (terecht) dat emoties leerbaar en communicabel zijn (Pott, blz. 54), maar trekt daaruit (ten onrechte) de negatieve

conclusie dat emoties geen gebeurtenissen zijn 'binnen ons', toegankelijk langs de weg van introspectie.

Deze onduidelijkheid bij Wittgenstein, heeft ook een onduidelijkheid bij Pott (die hier Wittgenstein volgt) tot gevolg over de innerlijkheid van emoties. Op blz. 169 bijvoorbeeld benadrukt ze "de eenheid van lichaam en geest, van binnenwereld en buitenwereld en van denken en doen". Hier schijnt de binnenwereld enkel te bestaan uit 'denken' en gaat ze voorbij aan een emotioneel 'voelen'. Het zou (mijn inziens) correcter geweest zijn te spreken over "de eenheid van lichaam en geest, van doen, denken *en voelen*." Toch verwijst Pott op de meeste plaatsen in haar boek, *zowel naar de innerlijkheid van emoties als naar de principiële mogelijkheid erover te spreken*. Op blz. 168 bijvoorbeeld lezen we "Eén van de veranderingen binnen de emotie-leer (die tot een paradigmawisseling heeft geleid) is dat denkers, ook al behoren ze tot verschillende intellectuele richtingen, ... verschillen ... signaleren tussen emotionele gevoelens enerzijds, en alle andere soorten van gevoel of gewaarwording anderzijds." Pott vermeldt niet dat dit onderscheid zich niet anders zal kunnen uitdrukken dan via taal over die specifieke innerlijkheid!

Pott evalueert de Angelsaksische 'filosofieën van de gewone omgangstaal' positief. Die filosofen (onder andere Kenny) tonen (wat de 'traditional view' niet deed) "een eigenaardigheid die pas door linguïstisch onderzoek zichtbaar wordt, namelijk dat er een conceptuele relatie bestaat tussen het 'voelen' van vrees en het 'taxeren' van een object of situatie als gevaarlijk." Ook hieruit blijkt dat Pott ervan overtuigd is dat een emotie zowel een innerlijke ervaring veronderstelt, als de mogelijkheid die (meestal) in taal uit te drukken. Ze geeft dit echter niet expliciet aan.

Als men aanneemt dat een innerlijke component aanwezig is in iedere emotie, verschillend van de innerlijke component van bijvoorbeeld sensaties, stelt zich een essentiële vraag: Wat is de eigenheid, de specificiteit van die innerlijkheid van emoties? Tot nu toe werd nog geen bevredigend wetenschappelijk antwoord op deze vraag gegeven, en ook Heleen Pott, misschien (te veel?) onder de indruk van Wittgenstein, zwijgt.

Emotie in wijsbegeerte en literatuur

In hoofdstuk VI (Acties en Passies) legt Pott er (zeer helder) de nadruk op dat liefde en verliefdheid door de wijsgerige traditie sinds de Oudheid, cognitivistisch worden begrepen (voor zover ze behandeld werden): "Ware liefde is ... opgevat als een kennende, willende en handelende *activiteit*,..." (blz. 149).

De literatuur, die het door de filosofie te sterk vereenvoudigd ervaringsgebied verkent, overwint die eenzijdigheid, vult de leemte aan die de filosofie te sterk vereenvoudigd heeft. Pott benadrukt terecht het bijzonder belang van de roman voor alle terreinen van de leefwereld ("De roman kende het onbewuste voor Freud, de klassenstrijd voor Marx, de fenomenologie voor Husserl!" blz. 160). Naast wijsbegeerte en letterkunde benaderen sommige wetenschappelijke studies liefde dan eerder functionalistisch.

Deze drie benaderingen (filosofisch, letterkundig en wetenschappelijk) zijn zo verschillend dat het lijkt alsof men over verschillende verschijnselen nadenkt. Toch hebben ze iets gemeenschappelijks: de studie van en de aandacht voor "de onverklaarbare genese van het verschijnsel" (blz. 155).

Wat Pott de 'ambigüiteit in elke liefdeservaring' noemt, lijkt me fundamenteel juist; we vinden ze inderdaad in literatuur terug. Maar we mogen niet vergeten dat 'ambigüiteit' ook essentieel is voor de gehele dialectische traditie. Het is dan ook spijtig dat ze niets over Hegel vermeldt, die het nochtans op verschillende plaatsen over de dialectiek van de liefde heeft. Ook in *Sexual Desire* ontleedt Roger Scruton liefde dialectisch — zowel actief, passief als functioneel. Dit werk schijnt Pott niet te kennen; het zou nochtans verrijkend kunnen zijn.

Een pluralistische aanpak

In hoofdstuk V (Natuur en cultuur) vraagt Pott zich af of emotiemodellen universeel, dan wel cultuurspecifiek zijn. Ze stelt zich de vraag of de naturalistische (de neurobiologische) dan wel de sociaal-constructivistische visie op emoties de beste benaderingswijze levert. Zeer duidelijk en adequaat vergelijkt ze de twee en komt tot de slotsom dat de discussie meer te maken heeft "met een verschil in geselecteerde methode, vocabulaire en beschrijvingsniveau dan met de tegenstelling tussen een vermeende aangeboren dan wel een aangeleerde emotie" (blz. 134). Omdat "(emoties) in het algemeen zowel rationeel zijn als lichamenlijk, zowel zinvol als ongeïntendeerd, zowel aangeboren als aangeleerd, zowel natuur als cultuur (zijn), behoren ze tot de menselijke ervaringswijzen die dit kantiaans dualisme radicaal door kruisen" (blz. 133).

Ook het "ander probleem, gesteld in de controverse over de centrale dan wel accidentele rol van het cognitieve in de emotie", lijkt voor Pott "grotendeels schijn" (blz. 135). Voor sociaal-constructivisten is cognitie een zeer breed begrip "..., zo breed dat het ook processen van waarneming en object-herkenning impliceert." Voor "naturalisten" is cognitie een "hogere, rationele, bewuste vorm van informatieverwerking waarin sprake is van het actief transformeren, bewerken of structureren van neutrale zintuiglijke *input*." Dit leidt ertoe dat sociaal-constructivisten alle emoties als cognitief beschouwen en naturalisten (Zajonc bijvoorbeeld), ze integendeel als weinig of niet cognitief opvatten. Er bestaat dus geen echt verschil van mening, maar een andere selectie van feiten alsook verschillen in bepaling van termen. De auteur besluit: "Vanuit een verenigend, cognitief model kan men de emotie naar keuze, als hormonaal, sociaal, biologisch, evolutionair, neurofysiologisch, of andere verschijnsel benaderen, zonder dat een van deze benaderingen recht heeft op het definitief laatste woord" (blz. 137). Pott heeft het hier — zo meen ik — volledig aan het rechte eind. Op de manier waarop men deze vele gezichtspunten zou kunnen coördineren, gaat ze spijtig genoeg niet in. Het is nochtans duidelijk dat het zeker onvoldoende is de verschillende perspectieven eenvoudig naast elkaar te stellen.

Rationaliteit en irrationaliteit van emoties

In hoofdstukken III en VII behandelt Pott de rationaliteit/irrationaliteit van emoties.

Dat emoties (vooral min of meer ingewikkelde) steeds cognitieve aspecten bevatten is sinds lang aangetoond (ook Spinoza gaf dit al aan). Recent (1960) stond Magda Arnold aan de oorsprong van een cognitieve wending in emotieonderzoek (blz. 118). Even later (1963) behandelt A. Kenny ook de redelijkheid van emoties in *Action, Emotiona and Will*. Ze zijn voorlopers van bijvoorbeeld Rorty, de Sousa en Greenspan, die er nog steeds naar verwijzen.

De veranderingen die het rationaliteitsbegrip binnen de natuurwetenschappen heeft ondergaan, hebben het mogelijk gemaakt zich ook vragen over de rationaliteit van emoties te stellen. Emoties worden nu rationeel genoemd "niet omdat ze op een puur verstandelijke, strategische of calculerende instelling ten opzichte van de wereld berusten" (blz. 87), maar omdat wij onze emoties met *redenen* kunnen *rechtvaardigen*, dat we niet zomaar iets voelen of doen, maar onze emotie intersubjectief kunnen verantwoorden... (blz. 87). Onze auteur gaat akkoord met Th. de Boer die stelt "Het gaat om de wijze waarop (redenen) werken, niet als oorzaken volgens wetten maar als *argumenten*" (blz. 87) (de laatste cursivering is van mij). Ik vind het belangrijk dat Pott hier duidelijk stelt dat verantwoorde, rationale emoties ook (en misschien vooral) argumentatief kunnen gerechtvaardigd worden en niet formeel hoeven bewezen te worden. Hiermee bevestigt Pott de aandacht op het belang van de argumentatieleer in de bepaling van rationaliteit (zowel van emoties als van beweringen).

Verspreid over de pagina's 84 tot en met 87 worden verschillende criteria voor irrationaliteit van emoties aangegeven. Angst en liefde vindt Pott irrationeel: "Voor liefde zijn niet echt overtuigende redenen te geven, want elke reden is in feite een *petitio principii*". Naast *gebrek aan overtuigende redenen*, aanwezig in deze "twee atypische emoties zijn er nog voldoende voorbeelden van emotionele onredelijkheid" (blz. 84). 'Irrationeel' staat dan voor de *inadequaetheit van het vertoonde gedrag* tijdens de emotie; waar de emotie dus *verstoken is van alle directe doelmatigheid* (blz. 85). ook emoties gefundeerd op "*inconsistente evaluaties, ... realiteitsverlies en ontoegankelijkheid voor redelijke argumenten*" heten irrationeel (blz. 85). "Vaak heeft die onredelijkheid te maken met de *tegenstelling tussen wat op korte termijn aangenaam is* (aan de emotie toegeven) *en wat op lange termijn onaangenaam zal uitpakken*" (blz. 85). Als emoties niet beïnvloedbaar en oncontroleerbaar zijn, als ze dus *niet vatbaar zijn voor 'regulatie'*, ook dan zijn ze irrationeel (blz. 85-86).

Deze reeks criteria zijn erg suggestief, maar het is spijtig dat Pott ze niet systematiseert, ze niet verder met elkaar in verband brengt en niet vanuit de criteria voor irrationaliteit criteria voor rationaliteit tracht te preciseren. Het lijkt me dat ze hier correcte en relevante stellingen verdedigt. Maar soms heeft ze de neiging ze nodeloos te verzwakken, zonder helder aan te geven dat ze dit doet. Zo zegt ze op blz. 80 dat een rationale emotie verwijst naar "meningen, gedachten, verwachtingen, oordelen, interpretaties..." Dit is zeker correct, maar men mag niet uit het oog verliezen dat ook *irrationele* emoties verwijzen naar diezelfde entiteiten. Op blz. 168-9 lezen we dat emoties rationeel zijn omdat ze talig, intelligibel, cultureel gedifferentieerd en cognitief zijn. Dezelfde opmerking geldt ook hier: ook irrationele emoties zijn talig, intelligibel, cultureel gedifferentieerd en cognitief.

Zowel redelijke als onredelijke emoties hebben cognitieve aspecten. Rationaliteit van emoties en cognitieve aspecten van emoties zijn dus *niet te scheiden* (de ene kunnen niet zonder de andere). Toch blijft er een duidelijk *onderscheid* tussen bestaan. Pott verheldert dit niet, het lijkt me nochtans fundamenteel dit wel te doen.

Besluit

Op enkele kleine 'schoonheidsfoutjes' na (verschillende boeken vermeld in de tekst zoekt men tevergeefs in de bibliografie; Duitse citaten worden soms wel, soms niet vertaald) is *De liefde van Alcibiades* voor iedereen die zich met emoties in het algemeen bezig houdt, een verrijkend boek. Het geeft een vrij volledig overzicht van de hedendaagse literatuur, en ook het eerste hoofdstuk over de geschiedenis van de emoties is zeer informatief. Mijn geformuleerde bezwaren verminderen het nut en belang van het boek niet. Het zijn eerder suggesties om vruchtbaar verder te werken over de hier behandelde materie.

Jenny WALRY

DENKEN OVER GESCHIEDENIS

Hans-Heinz Holz (red.), *Filosofie-geschiedenis*. Kampen. Kok-Agora 1992, 124 blz., Hfl. 25, ISBN 90 391 0537 5

Geschiedschrijving kan men definiëren als een interpreterend omgaan met het verleden en heeft bijgevolg een filosofische component. Zin, waarde en samenhang horen bij uitstek thuis in het filosofisch omgaan met de wereld. Volgens F. Paulsen zou filosofie dan het systematisch vragen zijn naar de zijnsgrond, naar de samenhang van alle dingen, naar het wezen van de kennis en haar oorsprong en tenslotte naar de fundering van de waardeverschillen (blz. 20). Ook de filosofie-geschiedenis situeert zich hier en kan dus geenszins met een museale beschrijving van opeenvolgende filosofische stelsels genoegen nemen. Daarover zijn de vijf docenten aan de Groningse universiteit het eens in de bundel essays die onder de redactie van H.H. Holz tot stand kwam. De bijdragen zijn reflecties over de zin van de filosofie-geschiedenis in de brede context van zowel filosofie-onderwijs als van het historisch onderzoek. De vragen die zij stellen, zijn relevant in het wetenschappelijk onderzoek en in de actuele discussie omtrent status en methodes van deze discipline. Ze zijn tevens herformuleringen van oude filosofische thema's en problemen.

In het geding is de spanning tussen wat zich in het empirisch onderzoek van het filosofisch verleden aandient als gediversifieerde feiten, hun context, hun eigentijds karakter en hun ontstaansgeschiedenis enerzijds en de geordende visie over het verleden, de samenhang-brengende idee of constructie anderszijds (blz. 23). Deze constructie lijkt noodzakelijk voor de filosofisch-theoretische inzichten, maar wordt tegelijk als reductionistisch ervaren tegenover de veelvoudige werkelijkheid. Hoe kan men ontsnappen aan een historisch relativisme en hoe kan men de waarheidsaanspraken van de voorbije filosofische inzichten waarderen? In dit debat wordt de vraag naar het waarheidsmoment urgent. In welke zin is de filosofie-geschiedenis constitutief voor de filosofie zelf? Kan men nog vasthouden aan de voor(ui)tgang in de filosofie of moeten we spreken over een 'philosophia perennis', zoals Holz die verdedigt?